

The Endowments of the Women of Amol and Their Uses in the Qajar Era, using the Endowment Decrees (1210-1344 AH)

Hamidreza Aryanfar¹, Farshid Noroozi²

Abstract

Female waqefs (endowers) has always had a high status among the various groups of Iranian society. Their motivation for endowing includes a vast range of issues. Their endowments have played a significant role in satisfying the needs of society and have been the source of many scientific, cultural, welfare, and health services over the history of Iran. Exploring the content of the endowment documents belong to the women and other endowment deeds is of paramount significance in terms of depicting their presence and participation in the social affairs of the Qajar era (1210-1344 AH). This study sought to explore the contents of the endowment documents to understand the intentions of female endowers of Amol, Iran, for endowing their properties in the Qajar era. Taking a descriptive-analytical and statistical method, this study focused on the contents of endowment documents and used some historical sources and authentic studies. The results indicated that female endowers of Amol had endowed their properties with religious and social intentions. They have devoted their endowments for mourning, charity, and public benefit affairs, student affairs, and schools of religious sciences. Regarding their social status, the women belonged to the local nobles, merchants, and marketers, religious scholars, and landlords. Accordingly, their endowments have been land, residential houses, shops, and gardens. Their social status in the era has been dependent on the social status of their fathers or husbands (mainly Mollah, Akhond, Mirza, Beig, Sardar, Agha, and Agha Bozorg).

Keywords: Qajar Era, Amol, Women, Endowments.

-
1. Assistant Professor, Iranology Foundation, Tehran, Iran (aryanfar287@gmail.com)
 2. PhD in History of Islamic Iran, Payam-Noor University, Tehran, Iran (Farshidnoroozi20@gmail.com)

موقوفات زنان ولایت آمل و مصارف آن در دوره قاجار با تکیه بر اسناد وقفی (۱۳۴۴-۱۳۱۰ ق)

حمیدرضا آریان‌فر^۱، فرشید نوروزی^۲

چکیده

واقفان زن در بین گروه‌های مختلف جامعه ایران که با انگیزه‌های متفاوت به وقف توجه داشته‌اند، همواره از اهمیت خاصی برخوردارند. این گروه اجتماعی با وقف اموال خود و با نیات مختلف، نقش مهمی در پاسخ به نیازهای جامعه و منشأ خدمات فراوان علمی، فرهنگی، رفاهی، بهداشتی در هر عصری بوده‌اند. تحلیل محتوای مندرجات اسناد موقوفات و وقف‌نامه‌های برجای مانده زنان از جنبه تصویرسازی حضور و مشارکت آنان در امور اجتماعی دوره قاجار (۱۳۴۴-۱۲۱۰ ق)، حائز اهمیت است. پژوهش حاضر به دنبال آن است تا با بررسی مندرجات اسناد وقف‌نامه‌ها، انواع و نیات موقوفات زنان ولایت آمل در دوره قاجار را تحلیل نماید. روش این پژوهش توصیفی - تحلیلی و آماری، با تکیه بر مندرجات اسناد موقوفات و استفاده از برخی منابع تاریخی و تحقیقات معتبر است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که زنان واقف آملی دارای نیات مذهبی و اجتماعی بوده و موقوفاتشان را برای مصارفی چون عزاداری، خیرات و امور عام‌المنفعه، امور طلاب و مدارس علوم دینی در نظر گرفته‌اند. زنان واقف ولایت آمل از حیث خاستگاه اجتماعی اغلب مرتبط با گروه‌های اعیان و بزرگان محلی، تجار و بازاریان، علمای دینی و زمین‌داران بوده و از این رو، نوع موقوفات آنان از جنس زمین، خانه مسکونی، دکان و باغ بوده است. موقعیت اجتماعی زنان واقف این دوره، وابسته به موقعیت اجتماعی پدران یا همسرانشان (عمدتاً ملا، آخوند، میرزا، بیگ، سردار، آقا و آقابزرگ)، قرار داشته است.

واژگان کلیدی: دوره قاجار، آمل، زنان، موقوفات

۱. استادیار، بنیاد ایران‌شناسی، تهران، ایران (نویسنده مسئول) (aryanfar287@gmail.com)
۲. دکتری تاریخ ایران اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران (Farshidnorozi20@gmail.com)

مقدمه

زنان در تاریخ ایران، به عنوان گروهی در نظر گرفته می‌شدند که جایگاه و نقششان غالباً محدود به عرصه خصوصی خانواده و خانه‌داری با تأکید بر وظیفه شوهرداری، فرزندآوری و فرزندپروری بوده است. در کنار این وجه غالب، در برهه‌هایی در عرصه‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی، نقش‌آفرینی‌هایی هرچند جزئی و کوتاه داشته‌اند. در دوره قاجار، همانند سایر ادوار تاریخ ایران، زنان ایرانی به ایفای نقش سیاسی، اجتماعی و فرهنگی نیز پرداختند که مصداق بارز آن حضور و مشارکت در عرصه وقف است. در این دوره، در شرایطی که نام زنان در اغلب نامه‌ها و عرایض و حتی برخی عقدنامه‌ها ذکر نمی‌شود، زنان ولایت آمل وقف‌نامه‌های متعددی را با نام خودشان ثبت کرده‌اند. در تاریخ رسمی دوره قاجار به ندرت به نام زنان برمی‌خوریم و پیرامون فعالیت‌های اقتصادی آنان اطلاعات ناچیزی در اختیار داریم، اما اسناد باقیمانده وقف، مبین اداره اموالک زنان به وسیله خود آن‌هاست. همه زنان واقف، حق اداره امور وقف شخصی خود را در زمان حیات داشتند، گرچه احتمالاً زنان برای جمع‌آوری اجاره، اجرای نیت و تولیت موقوفه بعد از حیاتشان به افرادی امین از مردان نیاز داشتند.

بخش قابل توجهی از موقوفات در ایران، متعلق به بانوان نیکوکاری است که در ادوار مختلف تاریخی با انگیزه تقرب به درگاه احدیت، بخشی از اموالشان را در امور خیر وقف نموده‌اند. با وجود تعدد موقوفات مربوط به زنان در کشور، این موقوفات کمتر مورد بررسی و شناسایی قرار گرفته‌اند. با توجه به جایگاه سیاسی و اقتصادی ولایت آمل^۱ در دوره قاجار و نیز رواج وقف در این دوره تاریخی، بر آن هستیم تا با تمرکز بر وقف‌نامه‌های زنان این ولایت به بازنمایی یکی از وجوه حضور و مشارکت اجتماعی زنان در این ولایت مهم ایالت مازندران^۲ پردازیم. با وجود اهمیتی که این موضوع در تاریخ اجتماعی مازندران دارد، تحقیق مستقل و جامعی پیرامون مندرجات وقف‌نامه‌های زنان ایالت مازندران به ویژه زنان ولایت آمل و نیز معرفی زنان واقف این ولایت و ویژگی‌های موقوفات آنان صورت نگرفته است. نگارندگان با توجه به همین خلأ موجود، به این موضوع پرداخته‌اند. اطلاعات موجود مربوط به ۵۴ سند از موقوفات زنان ولایت آمل در دوره قاجار (۱۳۴۴-۱۲۱۰ ق) است.^۳

پیشینه پژوهش

موقوفات زنان ولایت آمل در دوره قاجار تاکنون موضوع تحقیق علمی قرار نگرفته است. صرفاً معصومه یدالله‌پور (۱۳۹۲) در مقاله «هویت زنان واقف در ایران (نمونه موردی: زنان آمل)» به آن اشاره داشته است. در این مقاله، مؤلف به معرفی ۱۶ وقف‌نامه شهر آمل مربوط به دوره‌های قاجار، پهلوی و انقلاب اسلامی می‌پردازد که ۵ وقف‌نامه به دوره قاجار اختصاص دارد. بنابراین، می‌توان بیان داشت که در مورد موقوفات زنان ولایت آمل در دوره قاجار مقاله حاضر، نخستین پژوهشی است که به این موضوع می‌پردازد و از این جهت دارای نوآوری است.

۱. ولایت آمل شامل بلوک لاریجان، لیتکوه، هرازپی، دشت سر و چلاو بود.

۲. ایالت مازندران شامل ولایات اشرف، ساری، بارفروش، آمل، نور و تنکابن بود.

۳. اسناد وقف‌نامه‌های مورد استفاده در این پژوهش، برگرفته از پرونده الکترونیک موقوفات در سامانه جامع موقوفات و بقاع متبرکه سازمان اوقاف و امور خیریه است.

روش پژوهش

روش پژوهش در این تحقیق، روش تحلیل محتوا است. این روش برای بررسی اسناد موقوفات زنان ولایت آمل، به عنوان یک رویکرد کیفی، به تحلیل دقیق و روشمند متون موجود در این اسناد می‌پردازد و شامل شناسایی و استخراج موضوعات، الگوها و مفاهیم کلیدی از متن‌هاست که می‌تواند به درک بهتر از نیات و اهداف واقفان زن کمک کند. ابتدا، اسناد موقوفات جمع‌آوری و به دقت بررسی شدند تا اطلاعات مربوط به نوع و میزان موقوفات، نیات واقفان و مصارف تعیین‌شده شناسایی گردد. سپس با استفاده از نشانه‌گذاری و دسته‌بندی اطلاعات، تحلیل عمیق‌تری از داده‌ها انجام شد. این فرآیند امکان آن را فراهم آورد تا به بررسی تغییرات اجتماعی و فرهنگی مرتبط با موقوفات زنان در ولایت آمل بپردازیم و نقش آنان را در توسعه جامعه محلی مورد ارزیابی قرار دهیم.

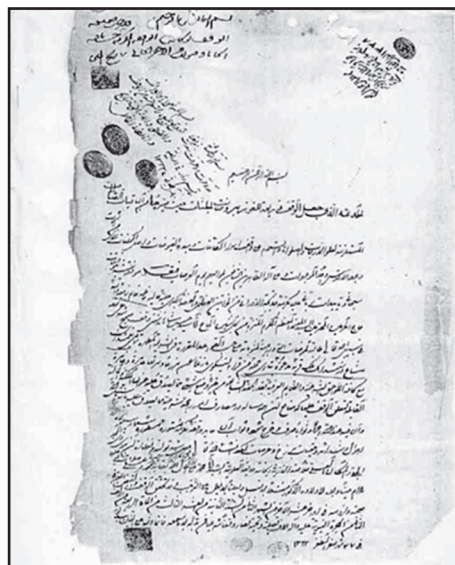
اداره اوقاف در دوره قاجار

اوقاف در دوره قاجار را می‌توان از حیث چگونگی اداره، به سه مقطع زمانی تقسیم کرد. در مقطع زمانی اول که از آغاز حکومت قاجار در ۱۲۱۰ تا ۱۲۷۱ق را در برمی‌گیرد، ثبت و اداره موقوفات و تولیت آن‌ها، بیشتر تحت نظر و نفوذ روحانیون و مجتهدان انجام می‌شد. اگر ملک وقفی در محل زندگی یک مجتهد یا روحانی برجسته بود، معمولاً برای اداره موقوفه، به نظر او توجه می‌شد. علاوه بر این‌ها، روحانیون و مجتهدان برجسته با مهر نمودن ذیل اسناد موقوفه، صحت و اصالت آن‌ها را تأیید می‌کردند. (ملکم، بی تا: ۱۶۶؛ الگار، ۱۳۶۹: ۲۱) مقطع دوم، ۱۲۷۱ق تا پیش از تصویب قانون اوقاف و معارف کشور (۱۳۲۸ق) را در برمی‌گیرد. در این دوره که مقارن با حکومت ناصرالدین‌شاه و تلاش برای تغییر و تحول در ساختار اداری کشور بود، سعی شد مدیریت کلی امور موقوفات به وزارتخانه‌ای واگذار شود که با عناوینی چون «وزارت معارف و اوقاف»، «وزارت وظایف و اوقاف»، «وزارت فواید عامه»، «وزارت معارف، اوقاف و پست» نام‌گذاری شده بود. (مستوفی، ۱۳۸۴: ۸۹-۸۸، خورموجی، ۱۳۶۳: ۲۴۳) در این راستا، برخی امور موقوفات در اختیار متصدیان این وزارتخانه‌ها قرار گرفت که به تدوین برخی ضوابط و صدور فرمان‌هایی برای ساماندهی موضوعات مرتبط با اوقاف نیز می‌پرداختند. (آدمیت، ۱۳۸۵: ۱۷۶) باین وجود، از میزان نقش نظارتی روحانیون بر موقوفات کاسته نشد، چراکه بر اساس همان ضوابطی که از سوی وزارتخانه‌های متولی امر موقوفات صادر شده بود، صورت حساب‌های دخل و خرج موقوفات می‌بایست پس از تأیید مجتهدین، برای وزارت وظایف و اوقاف ارسال شود. (لمبتون، ۱۳۸۸: ۹۴) مقطع سوم، به سال‌های پس از برقراری حکومت مشروطه (۱۳۲۵ق) برمی‌گردد که مجلس شورای ملی با تصویب قانون «وزارت معارف، اوقاف و صنایع مستظرفه» در ۱۳۲۸ق، قانون‌سازی اداره وقف و استفاده از عواید موقوفات برای توسعه معارف کشور را مدنظر قرارداد. (ریاحی سامانی، ۱۳۷۸: ۳۴)

ساختار و سبک نگارش اسناد وقف‌نامه‌ها

ساختار وقف‌نامه‌های دوره قاجار عبارت بود از: ۱. بسمله، ۲. دیباجه، ۳. مشخصات کامل واقف، ۴. شرط

تحقق وقف (قصد قربت)، ۵. اظهار صیغه، ۶. کلی‌گویی جهت (مصرف)، ۷. مختصات موقوفه (رقبات) و حدود اربعه آن، ۸. مخارج (وظایف متولی)، ۹. متولی فعلی و سیستم انتخاب متولیان بعدی، ۱۰. متولی در صورت انقراض نسل، ۱۱. الفاظ تشریفاتی دال بر وقوع عقد و قبض و قبول متولی، ۱۲. خاتمه و ۱۳. تاریخ تحریر است. (رضایی، ۱۳۹۰: ۱۳۹) سبک نگارش اسناد موقوفات دوره قاجار، با «تحمیدیه‌ای» آغاز می‌شود که حاوی جملاتی در ناپایداری دنیا و فناپذیر بودن انسان است. این جملات، در بردارنده ابیاتی فارسی و عربی و حاوی تلمیحاتی به آیات و احادیث است. بسته به قلم نگارنده وقف‌نامه، این قسمت مختصر یا مطول است. پس از تحمیدیه، فرد واقف و موقوفه معرفی می‌شود. همچنین، محل موقوفه به دقت معین و حدود آن مشخص می‌گردد. در این اسناد، موارد مصرف درآمد موقوفه و شرایطی که واقف در نظر گرفته، دقیقاً قید می‌گردد. بعد از مشخص نمودن متولی و در مواردی ناظر موقوفه، عباراتی در لعن و نفرین کسی که برخلاف شرایط تعیین شده در وقف‌نامه عمل کند، درج می‌شود. معمولاً در آخر وقف‌نامه، آیه شریفه «فَمَنْ بَدَلَهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ فَأِنَّمَا إِثْمُهُ عَلَى الَّذِينَ يَبْدِلُونَهُ»^۱ تحریر می‌شود تا فردی به خود اجازه ندهد در وقف‌نامه و رقبات آن و مصارف مقرره، تصرف نماید. همچنین در اسناد وقف‌نامه، عباراتی آورده می‌شود مبنی بر اینکه واقف از مالکیت موقوفه دست کشیده و آن را به تصرف وقف داده است. در حاشیه سند وقف‌نامه، اثر انگشت یا مهر برخی از روحانیون و شهود دیگر زده می‌شود. مطابق مندرجات این اسناد، میزانی از درآمد حاصل از موقوفه قبل از آن که صرف مقصود تعیین شده از سوی واقف شود، برای مصارف دیگری همچون حق التولیه، حق النظاره و حفظ عین موقوفه (تأمین مخارج ضروری بنا و تعمیرات لازم آن) کسر می‌گردد.

تصویر ۱: موقوفه فاطمه خانم زوجه حاج الحرمین المحترمین السید المعتمد المظم المکرم المنزه من کل شی الحاج آقا سید حسین شاهاندرشتی (پرونده الکترونیک موقوفات: کلاس ۵۲/ت)

۱. آیه ۱۸۱ سوره بقره.

تصویر ۲: موقوفه حاجیه سیده زهرا بیگم خانم (پرونده الکترونیک موقوفات: کلاسه ۹/ب)

ارزش تاریخی اسناد موقوفات

از مندرجات وقف نامه‌ها و توضیحات مرتبط با موقوفات در این دوره می‌توان به اطلاعات ارزنده‌ای چون نام‌های تاریخی محلات، بازارها و روستاها دست یافت. به عنوان نمونه، در ضمن توضیح موقوفه باجی کوبک، آمده: «منزل مسکونی پائین بازار جنب آب انبار» (سند کلاسه ۲۶/ک) وقف می‌گردد. از خلال این قبیل اطلاعات، درمی‌یابیم که در ولایت آمل عهد قاجار، محله‌ای به نام پایین بازار و آب انباری در این ولایت وجود داشته است. در نمونه‌ای دیگر، در توضیحات متن سند واقفی به نام «رقیه خانم»، به مسجد و مدرسه‌ای به نام آقا عباس واقع در میدانچه جنب خندق سر میدان و راسته در ولایت آمل دوره قاجار اشاره شده است: «سه دانگ از شش دانگ یک باب دکان سفال پوش واقع در جنب مسجد و مدرسه آقا عباس واقع در میدانچه جنب خندق سر میدان ولایت آمل و راسته». (پرونده الکترونیک موقوفات: کلاسه ۲/ر) همچنین، در خصوص نام روستاهای قدیمی ولایت آمل در عهد قاجار، در سند وقف نامه «ماه جان خانم» آمده: «سه سیر از ده سیر از یکدانگ از ۶ دانگ قریه هارونکلا و بیستون کلا و کریم‌آباد، علمدار محله» وقف شده است. (همان: کلاسه ۳۷۳/م)

در توضیحات اسناد موقوفات زنان واقف نیز، می‌توان به اطلاعات مفیدی در خصوص برخی مقیاس‌های اندازه‌گیری زمین در این دوره تاریخی دست یافت. به عنوان نمونه، «کربلائیه سکینه بنت محمد حسن بیک ناندر گزانه‌ای» در توضیح نوع موقوفه‌اش، «زمین مزروعی ۴ من ری درگزانه ۲ من ری زمین اسکندر ۱- من ری زمین مشهور به جور باغ ۱- من ری زمین مشهور به چاک آسیاب سر» (همان: کلاسه ۳۵/س)، از مقیاس اندازه‌گیری «من

ری^۱» به عنوان مقیاس اندازه‌گیری زمین در این دوره یاد می‌کند. در نمونه‌ای دیگر، «زهرا سلطان بنت ملا نصرالله کیقباد» در وقف‌نامه، از مقیاس اندازه‌گیری دیگری به نام «تبریز» نام می‌برد: «زمین مزروعی به مساحت تبریز». (همان: کلاسه ۵/ز)

موقوفات زنان ولایت آمل در دوره قاجار

در دوره قاجار، تعدادی از زنان ولایت آمل، همه یا بخشی از اموال و املاکشان را وقف کرده‌اند. بررسی نیات و مصارف مندرج در وقف‌نامه‌های این زنان، تعداد و انواع موقوفات آنان، نیازمند بررسی متن اسناد وقف‌نامه‌هایشان در دوره قاجار است. بنابراین، ابتدا جدولی از موقوفات زنان واقف ولایت آمل ارائه می‌شود و سپس با استفاده از اطلاعات مندرج در این جدول، هر یک از این موضوعات به صورت مبسوط بررسی می‌گردد. (جدول ۱)

جدول ۱: موقوفات زنان ولایت آمل

شماره سند	سال وقف	نوع مصرف	عین موقوفه	واقف
ح/۲۲	۱۲۷۰ق	عزاداری خامس آل عبا از روضه یا شبیه خوانی و سایر احتیاج از طعام و چراغ و غیره.	یک دانگ ونیم از شش دانگ قریه میان رود در هراز پی. ^۳	حاجیه بی بی
ف/۲۳	۱۲۸۶ق	نصف تعزیه داری امام حسین (ع)، نصف فی سبیل الله.	همگی و تمام حصه و رسیدی خود را از هر اسم و رسم بدون استثنا شی در آن در قریه تعجنک. ^۴	فاطمه خانم
م/۲۸	۱۲۸۸ق	فی سبیل الله.	۱۵ قفیز زمین آبی در روستای سورک دابو. ^۵	باجی محرم
ب/۱۲	۱۳۰۷ق	تعزیه داری حضرت سیدالشهدا (ع) هرکجا و هر زمان به صلاح دید متولی.	پنج قفیز مزروعی موروثی مشاع از گاو هشته مشهور به ابل خیل واقع شده در بختیار کتی. ^۶	خدیجه بیگم بندار
ه/۲	۱۳۰۴ق	ثلث زائرین ائمه (ع)، ثلث رمضان اطعام و ختم قرآن - ثلث عزاداری امام حسین (ع) در حسینیه واقف.	پنج سیر از ده سیر از یک دانگ قریه هارون کلا و بی ستون کلا واقع در دشت سر. ^۷	حاجیه خانم بزرگ

۱. «من ری» یا فقط «ری»، برابر با ۴۰۰ مترمربع است.

۲. «تبریز» برابر با ۱۰۰ مترمربع است.

۳. این روستا اکنون با همین نام در بخش مرکزی شهرستان آمل واقع شده است.

۴. این روستا اکنون با همین نام در بخش مرکزی شهرستان آمل واقع شده است.

۵. این روستا اکنون با همین نام در بخش دابودشت شهرستان آمل واقع شده است.

۶. این روستا اکنون با همین نام در بخش مرکزی شهرستان آمل واقع شده است.

۷. این روستاها اکنون با همین نام در بخش دشت سر شهرستان آمل واقع شده‌اند.

ب/۱	۱۳۰۷ق	عزاداری امام حسین (ع)	شش سیر از یک دانگ از شش دانگ قریه ولیسده ^۸ .	باجی بیگم
ر/۲	۱۳۱۰ق	محرم و صفر در مجمع طائفه شهر متن در بیلاق تکیه صرف مخارج امام حسین (ع) و منزل	سه دانگ از شش دانگ یک باب دکان سفال پوش واقع در جنب مسجد و مدرسه آقا عباس ^۹ .	رقیه خانم شاهاندشتی
ه/۵	۱۳۱۳ق	در تکیه مجلس سادات عزاداری و تعمیرات و فروش آلات و عزاداری اباعبدالله (ع) و بقیه بصلاحدید متولی.	ده سیر از نیم دانگ از سه دانگ از کل شش دانگ قریه هارون کلا ^{۱۰} از محال دشت سر.	خیرالنساء خانم
ب/۹	۱۳۱۳ق	در ماه محرم و صفر قشلاق و بیلاق در تکیه سادات شاهاندشت عزاداری، اطعام، روضه خوانی و تعمیرات تکیه، عزاداری امیرالمؤمنین (ع) و ختم قرآن	ده سیر از نیم دانگ از سه دانگ از شش دانگ قریه هارون کلا.	سیده زهرا بیگم
ک/۱۳	۱۳۱۴ق	تعزیه داری حضرت سیدالشهدا (ع) در حسینیه.	۲۰ سیر از قراء کبود کلا ^{۱۱} .	نرجس خاتون
ب/۷	۱۳۱۹ق	۱/۵ سیر عزاداری شب های احیا و اجرت روضه خوانی و عیدها و بیجا آوردن دو رکعت نماز شب در احیا و قرائت سه سوره و یک سیر دیگر ختم قرآن در سال.	۲/۵ سیر از یک دانگ از کل شش دانگ قریه مطهر ^{۱۲} از محال دابو از آبی.	زهرا بیگم خانم
ب/۸	۱۳۱۹ق	عزاداری امام حسین (ع) از اجرت روضه خوان در محل اجتماع طایفه شاهاندشت محرم و صفر بیلاق و قشلاق.	هشت سیر از بیست سیر از سه دانگ قریه هارون کلا.	سیده زهرا بیگم
ش/۲۰	۱۳۱۹ق	جهت اعطاء به طلاب علم دینی و خرید کتب و تعمیر مساجد.	شش دانگ مرتع زمستانی از مراتع بیشم نائیح ^{۱۳} .	شهربانو خانم
ف/۲	۱۳۲۰ق	عزاداری حضرت ابی عبدالله الحسین (ع) و حضرت ابوالفضل العباس (ع)	سه سیر از ملک مزروعی خود واقع در ولیسده ^{۱۴} .	فاطمه خانم

۸. این روستا اکنون با همین نام در بخش مرکزی شهرستان آمل واقع شده است.

۹. این مسجد و مدرسه اکنون با همین نام در محله راسته بازار نو شهرستان آمل واقع است.

۱۰. این روستا اکنون با همین نام در بخش دشت سر شهرستان آمل واقع شده است.

۱۱. این روستاها اکنون با همین نام در بخش دابودشت شهرستان آمل واقع شده اند.

۱۲. این روستا اکنون با همین نام در بخش دابودشت شهرستان آمل واقع شده است.

۱۳. منطقه ای در شهرستان نور مازندران.

۱۴. پانوشت ردیف ۱۲.

ت/۵۲	۱۳۲۲ق	امور راجحه شرعیه.	یک دانگ مشاع از شش دانگ قریه تاری محله لیتکوه ^{۱۵} .	فاطمه خانم
خ/۱۰	۱۳۲۵ق	خیرات و مبرات از قبیل روضه خوانی و خرید کتب علمیه و غیره.	ده سیر ملک ابتاعی در قریه ابو محله ^{۱۶} من توابع دابو.	سکینه خاتون
م/۳۷۳	۱۳۲۶ق	عزاداری حضرت خامس آل عبا(ع) در خانه واقف.	سه سیر از ده سیر از یک دانگ از شش دانگ قریه هارونکلا و بی ستون کلا و کریم آباد، علمدار محله و دو سیر دیگر ^{۱۷} .	ماه جان خانم
ک/۲۶	۱۳۲۶ق	بعد از هزینه موقوفه صرف عزاداری امام حسین(ع).	یک باب حیاط مسکونی متصرفی واقع در پائین بازار بلد آمل جنب آب انبار.	باجی کوکب
ب/۲۱	۱۳۲۷ق	خانه واقف صرف عزاداری امام حسین(ع)	۱۵ قفیز زمین مزروعی در جوج محله سورک، یک جریب در کشان پایین از سه جریب ونیم ملا محمدی مشهور به زمین علمدار، پنج قفیز درکشان بالا روزی ۳/۵ جریب زمین ملا محمدی مشهور به زمین علمدار.	حلیمه خاتون بهرستاقی
ر/۱۳	۱۳۳۴ق	در تکیه اسک در ایام عاشورا صرف مخارج عزاداری آن بزرگوار وجه ذاکرین و اطعام و چای و قهوه و غیره.	ملک مزروعی رود باردشت ^{۱۸} ؛ دو پله در دو گاو هشته که یک پله در یک گاو هشته معروف به هیجده قفیز و یک پله در گاو هشته معروف به میان گاو هشته.	سکینه خانم
خ/۷	۱۳۳۵ق	دهه عاشورا در تکیه قریه پاشاکلا روضه خوانی و سایر لوازمات دیگر.	دو جریب ونیم ملک مزروعی آبی واقع در پاشاکلا ^{۱۹} مشهور به بالا اسب رج.	خیرالنساء
ف/۲۲	۱۳۳۵ق	بعد از تعمیر صرف عزاداری امام حسین(ع)	شش دانگ بکدست حیاط در آمل	فاطمه خانم
ش/۱۸	۱۳۳۶ق	عزاداری امام حسین(ع) در خانه واقف یا تکیه شاهاندرشت	سه سیر از ملک قریه علویکلای آهی ^{۲۰} .	جده خانم

۱۵. دهستانی در بخش مرکزی شهرستان آمل است.
۱۶. این روستا اکنون با همین نام در بخش دابودشت شهرستان آمل واقع شده است.
۱۷. روستای هارونکلا اکنون با همین نام در بخش دشت سر واقع است. روستاهای بی ستون کلا و روستای کریم آباد به روستای هارون کلا منضم شد. روستای علمدار اکنون با همین نام در بخش دشت سر وجود دارد.
۱۸. این روستا اکنون با همین نام در بخش مرکزی شهرستان آمل واقع شده است.
۱۹. این روستا اکنون با همین نام در بخش مرکزی شهرستان آمل واقع شده است.
۲۰. این روستا اکنون با همین نام در بخش مرکزی شهرستان آمل واقع شده است.

کربلاییه ساره	۱۵ قفیز ملک مزروعی نصرالله مشائی از چهار جریب قریه سورک طرف جوج محله درکشان پایین معروف به پلنگ محله.	عزاخانه امام حسین (ع) در آهنگ سریا در تکیه اسک.	۱۳۴۱ق	پ/۲
سکینه خانم از طائفه بندار	دو جریب از زمین مزروعی موروثی واقع در بالا قرق.	عزاداری سرور شهیدان.	۱۳۴۲ق	س/۱۵
قمر تاج خانم	یک دانگ از شش دانگ قریه کارچی کلا ^{۲۱} .	۲۵ سال نماز و روزه و غیره و بعد تعزیه داری امام حسین (ع) و اطعام محرم و صفر در سقاخانه و تکیه اسک لاریجان و ساختمان سقاخانه دو تکیه.	۱۳۴۳ق	الف/۱۱۳
قمر تاج خانم	هشت سیر از ۲۴۰ سیر قریه ولیک ^{۲۲} .	صرف عزاداری امام حسین (ع) در تکیه اسک.	۱۳۴۳ق	ق/۱
سیده رقیه	سه سهم از مملوک خود در قریه تجنک از پنج سیر مثقال از کل شش دانگ قریه تمسک از املاک آبیبی و خشکه و مسکونی خرابه.	در تکیه شاهاندشت مربوط به طائفه ثمن آبادی صرف عزاداری سیدالشهدا (ع) از قند و جای و اطعام و پول روضه خوان هرکجا بصلاحدید متولی در دهه رمضان.	۱۳۴۴ق	ت/۲۰
فاطمه	زمین مزروعی در پهن دشت مزرعه ناندل ^{۲۳} منطقه لاریجان.	فی سبیل الله.	۱۲۱۰ق	ت/۱۱
سکینه خاتون	یک قطعه ملک در نسام قریه دینان مشهور به باغ گلستان	بقعه امامزاده ابراهیم و مسجد متصله به آن در لیالی احیا و تعزیه ائمه (ع).	۱۲۳۶ق	س/۲۵
خیرالنساء	یک باغ الاشجار در دینان ^{۲۴} .	بقعه امامزاده ابراهیم دینان	۱۲۴۷ق	خ/۲
حاجیه بی بی	۱۲ من ری مزرعه پایین در با اشجار مغروسه در آخا امیری.	فی سبیل الله.	۱۲۷۳ق	ب/۱۸
بنت حاج مشهدی رمضان و زوجه حیدر اردشیر	زمین مزروعی مشاع در پائین محله پردمه ^{۲۵} (بهرستاق) مشهور به کت بن.	مصارف خیرات و مبرات، دو ثلث (دو من ری) وقف فی سبیل الله.	۱۲۸۴ق	ب/۴۶
مشهدیه کلثوم	موازی شش من ری زمین مزروعی در صحرای رینه مشهور به میدان.	خرج سقاخانه عباس (ع) و مازاد آن در سایر جهات فی سبیل الله	۱۲۸۶ق	ع/۳۷

۲۱. این روستا اکنون با همین نام در بخش مرکزی شهرستان آمل واقع شده است.

۲۲. این روستا اکنون با نام ولیک مرز در دهستان لاریجان سفلی در بخش لاریجان شهرستان آمل واقع شده است.

۲۳. این روستا اکنون با همین نام در بخش لاریجان شهرستان آمل واقع شده است.

۲۴. این روستا اکنون با همین نام در دهستان امیری بخش لاریجان شهرستان آمل واقع شده است.

۲۵. این روستا اکنون با همین نام از توابع بخش لاریجان شهرستان آمل است.

۲۶/الف	۱۲۹۱ق	اطعام و روضه خوانی حضرت خامس آل عبا(ع) در ایام عاشورا به اقتضای فصل در قشلاق و یا ییلاق.	دو زمین مزروعی هر قطعه مشتمل بر سه قطعه متصل بهم در روستای لاسم ^{۲۶} است. اثاث البیت (چهار تخته قالی، دو تخته گلیم و غیره).	فاطمه خانم
۶/گ	۱۲۹۵ق	تعزیه حضرت امام حسین(ع) در تکیه طایفه ایرایی ها از آمل و قریه ایرا از اطعام و اجرت روضه خوان و مخارج لازمه و غیر آن.	املاک ایرا ^{۲۷} : ملک یور دره ۴ پیمانہ معروف، ملک سنگ میان ۲ پیمانہ، املاک در خارو ایرا، ملک ریزان ۱ پیمانہ، ملک حسین ۳ پیمانہ، ملک عمور رفیع ۲ پیمانہ، ملک نورالله ۱ پیمانہ، ملک ولر ۶ پیمانہ، ملک پله ۴ و نیم پیمانہ، ملک سرخ زیار بن ۴ پیمانہ.	گلابی خانم
۳۵/س	۱۳۰۰ق	لیالی قدر رمضان خاصه شب ۲۳ از خرج اطعمه و اشربه و افطار و اجرت ذاکر و واعظ در مسجد بزرگ گزانه یا هر جا.	زمین مزروعی ۴ من ری در گزانه ^{۲۸} : ۲ من ری زمین اسکندر، ۱ من ری زمین مشهور به جور باغ، ۱ من ری زمین مشهور به چاک آسیاب سر.	کربلائیه سکینه
۱۴۳/الف	۱۳۰۷ق	تعزیه امام حسین(ع) در قریه گزنک	۳ من ری زمین مزروعی معروف به گلجار در گزنک ^{۲۹} .	کربلائیه آسیه
۵/گ	۱۳۰۷ق	فی سبیل الله.	۷ من ری زمین مزروعی در قریه لوط با کلیه لواحق منطقه لاریجان.	گلابی
۲۴/س	۱۳۰۹ق	فی سبیل الله: ایام رمضان عزاداری خامس آل عبا(ع) و سایر شهدا و زوار و فقیر و تعمیر مساجد و موذن و غیره.	یک زمین مزروعی ۲ من از مزارع لسه در گزانه.	کربلائیه سکینه
۸/ج	۱۳۰۹ق	فی سبیل الله.	۸ من ری زمین مزروعی موسوم به واسر لو در ناندل بخش دیلارستاق ^{۳۰} .	مشهدیه جهان ناندلی

۲۶. این روستا اکنون با همین نام در بخش لاریجان شهرستان آمل واقع شده است.
 ۲۷. این روستا اکنون با همین نام از توابع بخش لاریجان شهرستان آمل است.
 ۲۸. این روستا اکنون با همین نام از توابع بخش لاریجان شهرستان آمل است.
 ۲۹. این روستا اکنون با نام شهر گزنک از توابع بخش لاریجان شهرستان آمل است.
 ۳۰. این روستا اکنون با نام دلارستاق در بخش لاریجان شهرستان آمل واقع شده است.

ز/۱۱	ق ۱۳۰۹	فی سبیل الله بصلاحدید متولی.	۱۱ من ری زمین بذرافشان، ۲ من ری از مال زوجه هر دو قطعه در قریه پردمه بهرستاق مشهور به کندر.	زینب خاتون
ف/۱۱	ق ۱۳۱۰	مطلق راه خیر	شش من از دوازده من بذرافشان در پهن دشت از مزرعه قریه ناندل.	فاطمه
گ/۹	ق ۱۳۱۱	در راه خیرات و طاعات.	۲ من ری زمین مزروعی در مزرعه روستای لوط ^{۳۱} .	خاله گلاب
ز/۳	ق ۱۳۱۲	عزاداری ابی عبدالله الحسین (ع)	پنجشاهی باجیه قدیم از ۸ هزار کل باجیه مرتع فل با مزرع آن، ۸ سیر از ۲۰ من از باجیه قدیم از مرتع مریجان تابستانی، ۱ من ری از مزرع هلی بن از کشان پائین، ۱ من ری از کشان بالا از مزرع معروف به غرچی در آهن سر.	زینب
ش/۴	ق ۱۳۱۳	تعزیه امام حسین (ع) در عاشورا در آبراء	۵ پیمانہ ملک مزروعی موسوم به ده کنار در ایرا.	شیرین خانم
ن/۳۹	ق ۱۳۱۴	۶۵ سال نماز و روزه و قران جهت واقف، دو قسمت دیگر در حسینیه نوا بعد از تعمیرات در دهه اول محرم عزاداری سیدالشهدا (ع) و خاندان از چای قلیان و غیره.	نیم دانگ با ۸ پیمانہ زمین مزروعی موسوم به اوراد نوا از ثلث املاک واقف.	حاجیه نرجس خاتون
ح/۸۵	ق ۱۳۱۴	اموال ردیف یک الی پنج عزاداری سیدالشهدا (ع) اموال ردیف های شش الی ده صرف فی سبیل الله.	اموال زیر در امیری: نصف باغ الاشجار در لب دره لش رودبار، ۳ من ری زمین مزروعی در پردمه امیری، ۳ من ری بذرافشان در پردمه و غیره.	کربلائیه کلثوم
م/۲۲۸	ق ۱۳۱۵	بر حضرت علی (ع) در مصارف لیالی قدر ماه رمضان شب ۲۳-۱۹.	۷ پیمانہ از ۱۴ پیمانہ مشترکی از سه زمین در کندلو و مشهور به لهسر.	ماه جان بنت
الف/۸۸	ق ۱۳۲۰	عزاداری سیدالشهدا (ع) و معصومین در هر زمان و مکان صرف و خرج شود.	ملک مزروعی در زیر حمام قریه ترا امیری ^{۳۲}	رقیه و فاطمه

۳۱. این روستا اکنون با همین نام در دهستان بهرستاق بخش دابودشت شهرستان آمل واقع شده است.

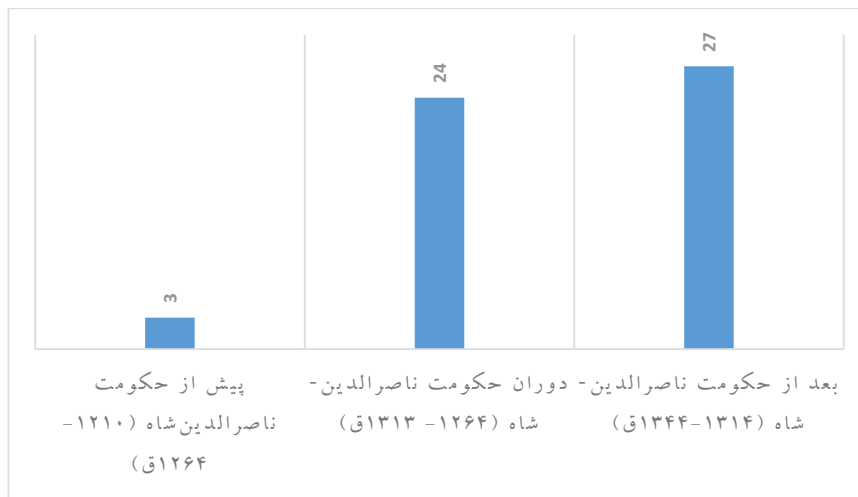
۳۲. این روستا اکنون با همین نام در دهستان ابالالاریجان بخش لاریجان شهرستان آمل واقع شده است.

ج/۵	۱۳۲۱ق	روضه خوانی اباعبدالله (ع) و ابوالفضل (ع) در تکیه آنه در محرم و یا رمضان و یا غیره.	هشت من ری از سه قطعه زمین مزروعی در آنه، قطعه سه من ری معروف به راه پشت، قطعه سه من ری دیگر معروف به بچک و غیره.	جان جان
ز/۵	۱۳۲۲ق	عزاداری امام حسین در تکیه تراکیباد، شال ترمه وقف امام حسین (ع) و ابوالفضل (ع) در امامزاده ابراهیم دینان.	زمین مزروعی به مساحت ۵ تبریز و یک شال ترمه.	زهرا سلطان
ب/۳۳	۱۳۲۶ق	اجرت حمامی و تعمیرات حمام قریه شاهاندرشت برای استفاده عموم طایفه جلالیه شاهاندرشت.	دو دانگ و ۱۶ سیر مشاع مرتع دونه ریز امیری با متعلقات.	بانو بلقیس ناصری بهرستاقی
ب/۳۰	۱۳۳۶ق	تعزیه و عزاداری اباعبدالله (ع) در حسینیه حاجی آقا با اطعام و پول روضه خوان و غیره.	املاک دارستان نساء روستای لاسم ^{۳۳} .	مشهدیه کربلائیه لیلا لاسمی

بررسی زمانی و ماه‌های قمری ثبت موقوفات

بررسی ۵۴ سند وقفی زنان ولایت آمل در دوره قاجار نشان می‌دهد که ۳ وقف (۶٪) پیش از حکومت ناصرالدین شاه، در طی ۱۲۶۴-۱۲۱۰ق، ۲۴ وقف (۴۴٪) موقوفات در دوره حکومت ناصرالدین شاه (۱۲۶۴-۱۳۱۳ق) و ۲۷ وقف (۵۰٪) موقوفات بعد از دوره ناصری (۱۳۴۴-۱۳۱۴ق) ثبت شده است. (نمودار ۱)

نمودار ۱: دوره‌بندی موقوفات زنان ولایت آمل در دوره قاجار (مأخذ: نگارنده)

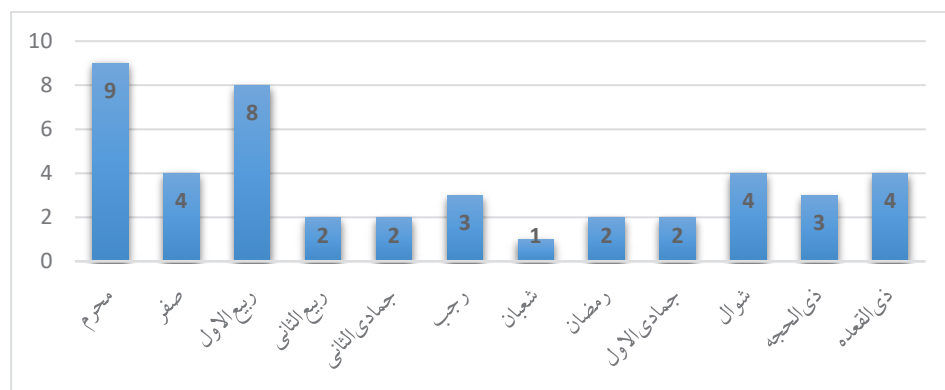
۳۳. این روستا اکنون با همین نام در بخش لاریجان شهرستان آمل واقع شده است.

۱۷۶ موقوفات زنان ولایت آمل و مصارف آن در دوره قاجار با تکیه بر اسناد وقفی (۱۳۴۴-۱۲۱۰ق)

افزایش موقوفات در دوره ناصری، از یک سو به واسطه این امر بود که ثبت، مدیریت و حفظ موقوفات در قالب نظام دیوان سالاری جدید، نظم و نسقی پیدا کرد و احتمال از بین رفتن موقوفات کاهش یافت و از سوی دیگر به جهت بهبود اوضاع اقتصادی ایران، سطح عمومی ثروت و درآمد سرانه مردم و نیز سطح رفاه جامعه افزایش پیدا کرده و به تبع آن، رغبت مردم برای وقف اموالشان بیشتر شد. روند افزایش موقوفات در دوره پس از حکومت ناصرالدین شاه نشان می‌دهد که سنت وقف در عصر مشروطه در جامعه ایران همچنان جریان داشته و وقوع انقلاب مشروطه و در پی آن شکل‌گیری نهادهای مدنی جدید مانند مجلس شورای ملی و گسترش مفاهیم جدیدی همچون آزادی و برابری، پی‌ریزی آموزش و پرورش نو، سبب عدم توجه مردم به سنت قدیمی وقف و کاهش تعداد موقوفات نشده است. (رنه دالمانی، ۱۳۳۵: ۷۳-۷۲)

بررسی اسناد موقوفات زنان ولایت آمل دوره قاجار نشان می‌دهد که بیشترین وقف‌های صورت گرفته در ماه محرم با ۹ مورد (۱۷٪) و سپس ماه ربیع‌الاول با ۸ مورد (۱۵٪) ثبت شده است. همچنین، ماه‌های صفر، شوال و ذی‌القعدة هر کدام با ۴ مورد (۷٪)، جزو ماه‌هایی هستند که وقف‌های زنان ولایت آمل در آن فراوانی بیشتری نسبت به سایر ماه‌ها داشته است. ماه‌های شعبان، ربیع‌الثانی، جمادى‌الاول و جمادى‌الثانی و رمضان، ماه‌های هستند که کمترین وقف تجار در آن به رشته تحریر درآمده است. وجود مناسبت‌هایی همچون میلاد پیامبر (ص) در ربیع‌الاول و نیز شهادت حضرت اباعبدالله‌الحسین (ع) در محرم، احتمالاً موجب افزایش تمایل زنان برای ایجاد وقف در این ماه‌های قمری بوده است. (نمودار ۲)

نمودار ۲: ماه‌های قمری ثبت موقوفات زنان ولایت آمل در دوره قاجار (مأخذ: نگارنده)

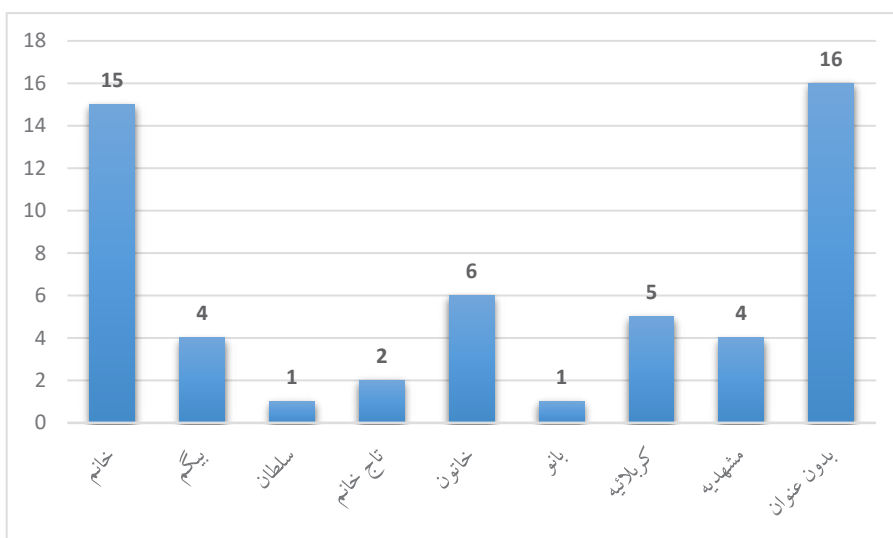

جایگاه اجتماعی زنان واقف

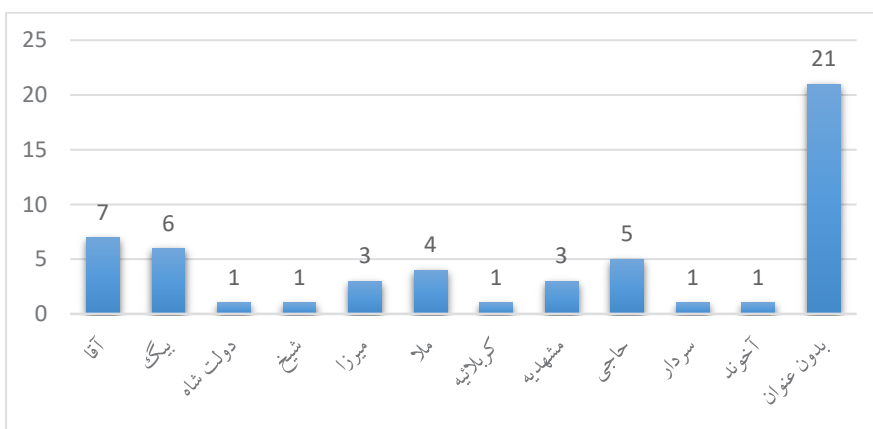
در اسناد موقوفات متعلق به ۵۴ زن واقف ولایت آمل، بخشی به معرفی این زنان اختصاص یافته که در این بخش نام خود واقف یا نام همسران و پدرانشان بیان شده است. در کنار این نام‌ها که در جدول ۱ آمده، القابی به‌کاربرده شده است که از طریق آن می‌توان به جایگاه اجتماعی واقف و خانواده آن پی برد. برای خود زنان القابی مانند حاجیه، کربلاییه، مشهدیه، باجی، سلطان، بیگم، بیگم خانم، خاتون، بانو، تاج خانم، خانم بزرگ

و خانم و برای پدران و همسران عناوینی مانند دولت‌شاه، بیگ، میرزا، حاجی، کربلایی، ملا، میرزا، آخوند، آقا و آقابزرگ استفاده شده است. عنوان «خانم» که معمولاً برای زنان وابسته به خانواده‌های متمکن استفاده می‌شد، برای ۱۵ نفر از این زنان واقف استفاده شده است. در کنار اسم چهار نفر از زنان عنوان «بیگم»، یک نفر عنوان «سلطان»، دو نفر عنوان «تاج‌خانم» شش نفر عنوان «خاتون» و یک نفر عنوان «بانو» برای ۹ نفر از عنوان «کربلایی» یا «مشهدیه» استفاده شده و برای ۱۶ نفر هیچ عنوانی استفاده نشده است. علاوه بر این، برای هفت نفر از پدران و شوهران این زنان از عنوان «آقا»، شش نفر از «بیگ»، یک نفر «دولت‌شاه»، یک نفر «شیخ»، سه نفر «میرزا» و چهار نفر «ملا» استفاده شده است. بنابراین، می‌توان بیان داشت اکثریت زنان واقف ولایت آمل در دوره قاجار منتسب به خانواده‌هایی از بزرگان محلی، مقامات دولتی محلی، خوانین، زمینداران و روحانیون بوده‌اند. (نمودار ۳، ۴)

نمودار ۳: القاب و عناوین زنان واقف ولایت آمل (مأخذ: نگارنده)

نمودار ۴: القاب و عناوین پدران و همسران زنان واقف ولایت آمل (مأخذ: نگارنده)

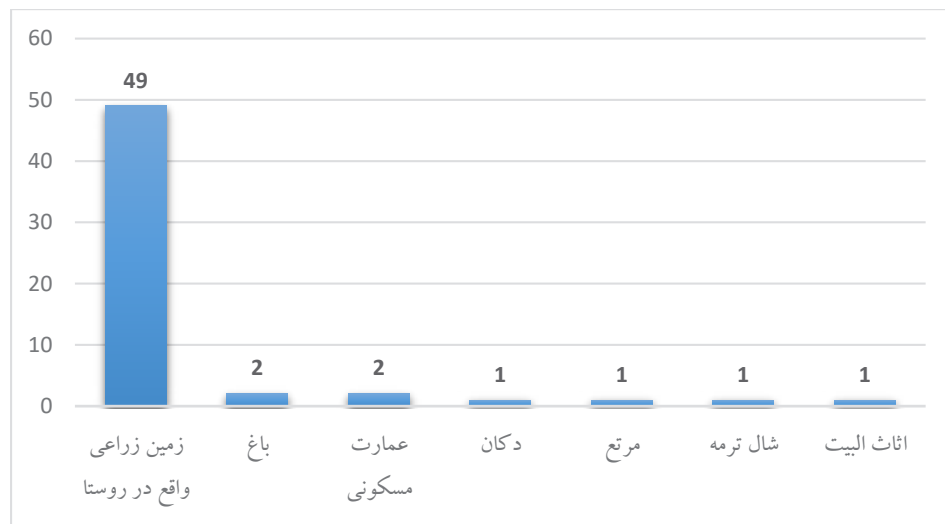

علاوه بر این، زنانی که در این دوره صاحب املاک و اموال زیادی بودند و می‌توانستند بخشی یا همه آن را وقف نمایند به احتمال فراوان از نظر اجتماعی دارای موقعیت مناسبی بودند و این موضوع بدون توجه به القاب و عناوین این زنان هم قابل استنباط برای مخاطب است. به عنوان مثال، وقتی قمرتاج خانم یک دانگ از شش دانگ قریه کارچی کلارا وقف می‌کند، به مخاطب این پیام را القا می‌کند که او نه تنها دارای اموال و دارایی فراوانی است، بلکه به خانواده‌هایی با موقعیت اقتصادی و اجتماعی بالا در جامعه آن روزگار تعلق دارد.

میزان و تنوع موقوفات

در ۵۴ سند باقی مانده از موقوفات زنان ولایت آمل در دوره قاجار، ۵۷ رقبه ثبت شده است. در موقوفات زنان ولایت آمل معمولاً برای هر وقف یک نوع رقبه در نظر گرفته شده است. به همین دلیل، تعداد موقوفات یا رقبات با تعداد واقفان تقریباً برابر است. ترکیب رقبات یا همان اموال و دارایی ۵۴ مورد وقف، شامل ۴۹ مورد زمین کشاورزی، ۱ باب دکان، ۲ قطعه باغ، ۲ باب منزل مسکونی، ۱ مورد مرتع، ۱ مورد شال ترمه و ۱ مورد اثاث البیت بود که جزئیات آن در نمودار ۵ آمده است. اختصاص درصدهای بالای انواع موقوفات زنان این ولایت به زمین و خانه، گویای سهم بالای این موارد در اقتصاد و دارایی مردمان دوره قاجار است. (نمودار ۵)

نمودار ۵: میزان و تنوع موقوفات زنان ولایت آمل (مأخذ: نگارنده)

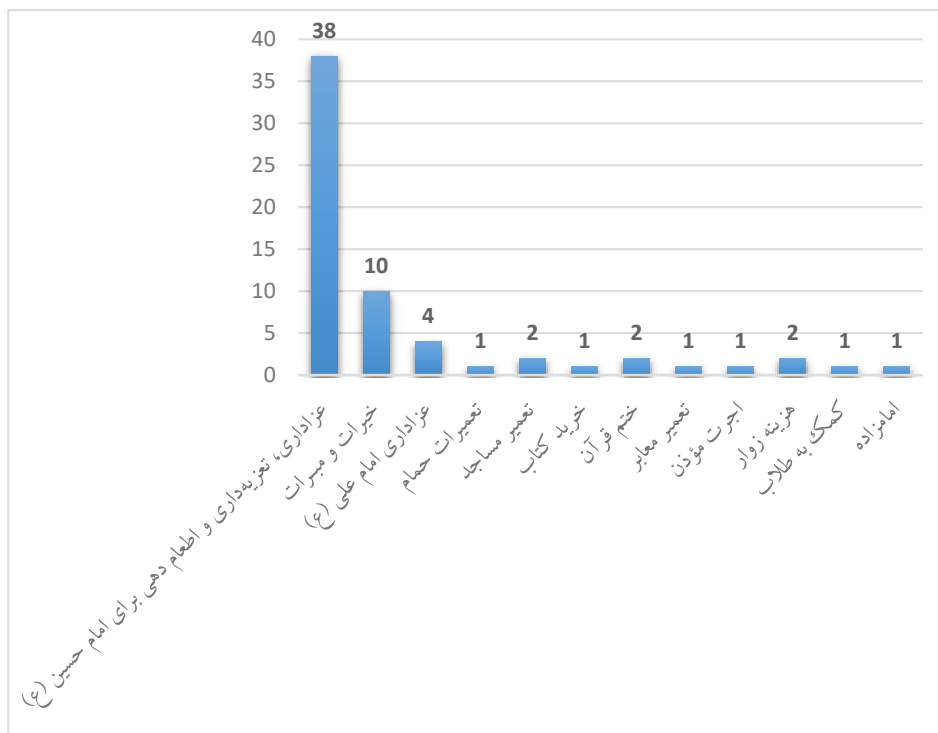

نیت و انگیزه موقوفات

در متن اغلب اسناد وقف‌نامه‌های زنان واقف ولایت آمل در دوره قاجار، نیت مذهبی با هدف حفظ و توسعه مفاهیم مذهب تشیع به‌ویژه حفظ و گسترش یاد و نام امام حسین (ع)، وجه پررنگ نیت موقوفات بوده است، به طوری که در ۳۸ وقف‌نامه از ۵۴ وقف‌نامه، به موضوع برگزاری عزاداری، تعزیه‌داری و اطعام‌دهی برای امام

حسین (ع) اشاره شده است. در دوره قاجار مانند دوره صفویه، بیشترین نوع مصارف عواید موقوفات، مذهبی بود، اما به جای مدارس علمیه به اجرای مراسم مذهبی مانند عزاداری اختصاص داده می شد و بیش از ۷۰٪ وقف نامه ها برای عزاداری مذهبی به خصوص حضرت سیدالشهدا (ع) اختصاص می یافت و مردم عادی برای مراسم مذهبی اهمیت بیشتری قائل بودند تا ترویج علوم دینی. (ریاحی سامانی، ۱۳۸۷: ۴۰۷) در این دوره، نیت وقف آموزشی، بیشتر در قالب آموزش دینی است، زیرا در ایران تا تأسیس مدرسه دارالفنون و اعزام دانشجویان به اروپا به علوم دینی بیش از علوم عقلی اهمیت می دادند. (شاه حسینی، ۱۳۷۵: ۱۲۴۱۲۳) همراستا با نیت مذهبی، نیت خیرات و مبرات نیز در اسناد این وقف نامه ها وجود دارد. از ۵۴ موقوفه، در ۱۰ مورد صراحتاً به مصارف خیرات و مبرات اشاره شده است. (نمودار ۶)

نمودار ۶: نیت زنان واقف ولایت آمل (مأخذ: نگارنده)

مصارف موقوفات

مصارف و کارکردهای موقوفات زنان ولایت آمل در دوره قاجار، مراسم عزاداری، خیرات و مبرات و کمک به طلاب مدارس علوم دینی است که در ادامه به آن‌ها پرداخته می شود. قبل از ورود به موضوع مصارف موقوفات ذکر این نکته ضروری است که زنان واقف ولایت آمل گاهی در وقف نامه هایشان مصارف گوناگونی را برای موقوفه خود در نظر گرفته اند. از این منظر، ۴۴ نفر از زنان واقف ولایت آمل (۸۱٪)، یک مصرف اصلی و تعداد ۱۰ نفر

(۱۹٪)، بیش از یک مصرف برای موقوفه‌شان در نظر گرفته‌اند. به‌عنوان نمونه، کربلائیة سکینه بنت محمد حسن بیگ گزانه‌ای، شش مورد مصرف اعم از عزاداری سیدالشهدا(ع)، ماه رمضان، کمک به زوار، کمک به فقرا، تعمیر مساجد و مؤذن را برای موقوفه خود اعلام کرده است. (پرونده الکترونیک موقوفات: کلاسه ۲۴/س) همچنین، «حاجیه بی بی بنت جعفر بیگ»، یک دانگ ونیم از شش دانگ قریه میان‌رود در هراز پی را برای عزاداری خامس آل عبا(ع) از روضه یا شبیه‌خوانی و سایر احتیاجات عزاداری از طعام و چراغ و غیره وقف کرد. (همان: ۲۲/ح). همچنین، «شهربانو خانم»، شش دانگ مرتع زمستانی بر یک سبز از مراتع پشم نائیج را جهت اعطاء به طلاب علم دینی و خرید کتب و تعمیر مساجد و معابر با رعایت اقرب فالاقرب وقف نمود. (پرونده الکترونیک موقوفات: کلاسه ۲۰/ش) در مقابل مشهدیه خدیجه، باجی بیگم و نرجس خاتون تنها یک مصرف که به ترتیب «تعزیه‌داری حضرت سیدالشهدا(ع) هرکجا و هر زمان بصلاحدید متولی»، «عزاداری امام حسین(ع)» و «عزاداری و اطعام در تکیه» را برای موقوفه‌شان در نظر گرفته‌اند. (پرونده الکترونیک موقوفات: کلاسه ۱۲/ب-۶ و-۱۳/ک)

عزاداری امام حسین(ع): درصد چشمگیری از مصارف موقوفات طبقات مختلف اجتماعی ایران برای اقامه عزاداری ائمه اطهار(ع) و به‌خصوص امام حسین(ع) اختصاص یافته است. اختصاص درصد زیادی از مصارف موقوفات به تعزیه‌داری حضرت سیدالشهدا(ع)، گویای عمق ارادت و دلبستگی مردم این ولایت به حضرت، جایگاه مراسم عاشورای حسینی در اندیشه مذهبی آنان و اهتمام برای زنده نگه‌داشتن یاد و خاطره آن امام از طریق اختصاص موقوفات برای گرامیداشت واقعه عاشورا است. زنان ولایت آمل نیز از این قاعده مستثنا نبودند، به طوری که در ۴۰ مورد از ۵۴ وقف‌نامه مورد بررسی، وقف برای تعزیه و عزاداری سیدالشهدا(ع) یا سایر امامان شیعه انجام شده است. در ۳۰ مورد از این تعداد، مصرف وقف تک کارکردی و برای روضه‌خوانی و تعزیه امام حسین(ع) در ایام محرم و صفر اختصاص یافته است. این موضوع نشان می‌دهد که زنان واقف این شهر به امام حسین(ع) و واقعه کربلا اعتقاد عمیقی داشتند و با وقف اموال و دارایی‌هایشان سعی در ترویج و زنده نگه‌داشتن عزاداری امام حسین(ع) داشتند. به‌عنوان مثال باجی بیگم شش سیر از یک دانگ از شش دانگ قریه ولیسده را برای عزاداری امام حسین(ع) وقف کرده است. (همان: ۶/و)

در ۹ وقف‌نامه، وقف بر مراسم امام حسین(ع) و دیگر ائمه(ع)، در کنار سایر مصارف، به‌عنوان یکی از مصارف اصلی موقوفات ذکر شده است. به‌عنوان نمونه، حاجیه خانم بزرگ مصارف موقوفه خود را ثلث برای زائرین ائمه(ع)، ثلث رمضان اطعام و ختم قرآن و ثلث عزاداری امام حسین(ع) در حسینیه واقف تعیین کرده است. (همان: ۵/۲) در بین ۵۴ وقف‌نامه برجای مانده، تنها در یک مورد برگزاری روضه برای امام علی(ع) به صورت واضح مورد اشاره قرار گرفته است. در این موقوفه، ماه جان بنت بابای لاریجانی کندلویی، ۷ پیمانانه از ۱۴ پیمانانه مشترکی از سه زمین در کندلو و مشهور به لهرس را برای عزاداری حضرت علی(ع) در مصارف لیالی قدر ماه رمضان شب ۱۹، ۲۱ و ۲۳ وقف کرده است. (همان: ۲۲۸/م) و در یک مورد دیگر منابع موقوفه «جان جان بنت محمد دولت شاه» برای روضه‌خوانی ابی عبدالله(ع) و ابوالفضل(ع) در تکیه انچه در محرم و یا رمضان و یا غیر در نظر گرفته شده است. (همان: ۵/ج)

اهتمام زنان واقف به این قبیل امور تا حدی متأثر از فضای مذهبی زمانه و نیز سیاست و عملکرد حکومت وقت در ایالات و ولایات هم بوده است. با وجود گسترش ارادت ایرانیان به حضرت سیدالشهدا (ع) از زمان حکومت صفویان، این امر در دوره قاجار از شدت و حدت بیشتری برخوردار شد، حتی برخی شاهان قاجار، شخصاً بانی و مشوق برگزاری مراسم مربوط به تعزیه داری آن امام و یارانش بودند و مکان‌هایی نیز برای این منظور احداث کردند. (فلاندن، ۱۳۲۴: ۱۱۸؛ دوسرسی، ۱۳۶۲: ۱۵۷) به‌عنوان نمونه، تکیه دولت (تکیه همایونی) به فرمان ناصرالدین‌شاه، ظرف پنج سال و با صرف سیصد هزار تومان هزینه، برای اجرای تعزیه و برگزاری مراسم سوگواری و روضه‌خوانی ایام عاشورا در تهران ایجاد شد. (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۸۸)

در تنظیم سند برخی موقوفه‌ها با نیت عزاداری، نحوه و ترتیب مصرف وقف در تعزیه داری و ارقام کلی هزینه‌ها را مشخص کرده‌اند. این نوع وقف، پرداخت دستمزد روضه‌خوان‌ها و وعاظ، فراهم آوردن غذای مجانی، قهوه، چای، قند و قلیان برای جمعیت شرکت‌کننده در مراسم عزاداری را تضمین می‌کردند. وقف‌نامه «سیده رقیه بنت حاجی سید آقا کوچک شاهاندشتی»، نمونه‌ای از این دست است. در این وقف‌نامه که در ماه صفر ۱۳۴۴ ق تنظیم شده، آمده که مخارج روضه‌خوانی شامل اطعام دادن و قند و چای و اجرت روضه‌خوان است. (پرونده الکترونیک موقوفات: کلاسه ۲۰/ت) همچنین، «حاجیه نرجس خاتون بنت حاج میرزا بابا نوائی» در وقف‌نامه تنظیم شده در ۱۳۱۴ ق، ذکر نموده که مخارج روضه‌خوانی و تعزیه داری سیدالشهدا (ع)، شامل اطعام و چای و قلیان و هزینه روضه‌خوان است. (همان: کلاسه ۳۹/ن) زنان واقف ولایت آمل در تعیین نوع پذیرایی از عزاداران از محل درآمد موقوفات، در ۳ موقوفه (۶٪) چای، ۱ موقوفه (۲٪) قهوه، ۱ موقوفه (۲٪) قلیان و ۸ موقوفه (۱۵٪) اطعام را به‌عنوان نوع و ابزار پذیرایی مهمانان مراسم عزاداری تعیین کرده‌اند.

امور خیریه و عام‌المنفعه: تعدادی از موقوفات زنان واقف ولایت آمل در دوره قاجار برای امور خیریه و عام‌المنفعه وقف شده است، به طوری که از ۵۷ مورد مصارف موقوفات زنان، ۱۲ مورد (۲۱٪)، به این امور اختصاص دارد. امور عام‌المنفعه و خیریه شامل موارد مختلفی از جمله احداث و تعمیر بناهای عام‌المنفعه مانند جاده، پل، حمام، مسجد، مدرسه و سایر امور عمومی، کمک به فقرا و مساکین، کفن و دفن افراد بی‌وارث و غریب و غیره می‌شد. زنان واقف ولایت آمل در ۱۰ مورد از ۲۱ مورد مصارف امور خیر، هیچ توضیحی در خصوص جزئیات موارد مصرفی ارائه نکردند و در یک مورد تشخیص محل مصرف بر عهده متولی گذاشته است. به‌عنوان نمونه، زینب خاتون زوجه محمدابراهیم بهرستانی به صلاحدید متولی در تشخیص نوع مصارف تأکید کرده است: «فی سبیل الله بصلاحدید متولی». (همان: ۱۱/ز)

در ۱۰ وقف‌نامه زنان ولایت آمل با نیت امور خیریه و عام‌المنفعه، آنان خیرات و مبرات فی سبیل الله را مورد توجه قرار داده‌اند که نشان از باورها و اعتقادات راسخ آنان به خیرات عام بدون قید دارد. به‌عنوان مثال، فاطمه زوجه مصطفی قلی بیگ ناندلی «زمین مزروعی در پهن دشت مزرعه ناندل منطقه لاریجان» به خیرات و مبرات فی سبیل الله اختصاص داده است. (همان: ۱۱/ت) یا اینکه مشهده جهان ناندلی، زوجه حاج حسین ایباک بخشی از اموالش را برای خیرات و مبرات فی سبیل الله قرار داده است. (همان: ۸/ج) همه این موارد نشان می‌دهد که

واقفان تنها به جنبه‌های خیرخواهانه و خدایسندانه وقف توجه داشته‌اند و بر همین اساس، مصارف خیرات و مبرات موقوفاتشان را بدون قید تعیین کرده‌اند.

زنان واقف این ولایت باهدف رفع برخی مشکلات اجتماعی، موقوفاتی با نیت مصارف «امور عام‌المنفعه» ایجاد نموده‌اند. در این نوع موقوفات، زنان واقف با تعیین مصارفی چون تعمیر مسجد و تکیه، تعمیر نهر، پل، رباط و خیابان، در راستای کاستن یا حل بعضی از معضلات زندگی عامه مردم قدم برداشته‌اند. به‌عنوان نمونه، بانو بلقیس ناصری بهرستاقی بنت حسین «دو دانگ و ۱۶ سیر مشاع مرتع دونه ریز امیری با متعلقات» را برای «اجرت حمامی و تعمیرات حمام قریه شاهاندشت برای استفاده عموم طایفه جلالیه شاهاندشت» وقف کرده است. (همان: ۳۳/ب)

امور طلاب و تهیه کتب علوم دینی: یکی دیگر از مصارف موقوفات زنان ولایت آمل در دوره قاجار، توجه و تأکید آنان بر موضوع آموزش علوم دینی است، به طوری که ۴ مورد (۱۰٪) از مصارف موقوفات به نشر علوم دینی و تأمین معیشت طلاب اختصاص یافته است. البته در این مورد نیز همچون سایر موارد، مسائل دینی و مذهبی مورد تأکید قرار گرفته و ترویج علوم دینی و تأمین هزینه حوزه‌های علمیه و طلاب علوم دینی در کانون توجه واقفان قرار گرفته است. شهربانو خانم شش دانگ مرتع زمستانی از مراتع بیشم نائیب خود را برای «اعطاء به طلاب علم دینی و خرید کتب» وقف کرد. (همان: ۲۰/ش) در سایر موقوفات آموزشی نیز این ویژگی نمایان است. به‌عنوان مثال، سکینه خاتون بنت آخوند ملا محمدعلی که از خانواده‌ای دارای تحصیلات حوزوی بود، یکی از مصارف وقف نامه‌اش را «خرید کتب علمیه» قرار داده است. (همان: ۱۰/خ) توجه به مدارس جدید، تحصیلات زنان و دختران در موقوفات زنان ولایت آمل جایگاهی نداشت و آنان در موقوفاتشان به این امور نپرداخته‌اند که علت آن احتمالاً به دلیل تسلط گفتمان مذهبی و مردسالارانه بر جامعه بوده است.

نتیجه

ازجمله منابع ارزنده برای بررسی جایگاه و موقعیت زنان در این دوره، اسناد موقوفات زنان است. این اسناد گذشته از تعداد و کارکردهای مختلف، مبین جایگاه اجتماعی زنان و تأثیرگذاری هرچند اندک این قشر در امور اجتماعی و فرهنگی است. از حیث تاریخ اقتصادی نیز، این وقف‌نامه‌ها نشان از فعالیت کشاورزی و تجارت در اقتصاد و نیز حق مالکیت زنان روستایی و شهری و اهتمام برخی از آنان در اداره املاک و دارایی‌هایی است که عمدتاً از طریق ارث یا مهریه به آنان رسیده است. بااین حال، تعداد اسناد وقفی و پراکندگی آن‌ها از حیث زمان نگارش، به‌گونه‌ای نیست که به ترسیم یک تصویر جامع و دقیق از وضعیت زنان بینجامد. بر اساس پراکندگی زمانی اسناد، به نظر می‌رسد از دهه‌های نخست دوره قاجار، وقف‌نامه‌های اندکی از بانوان ولایت آمل وجود دارد و بیشتر وقف‌نامه‌ها، مربوط به دوره ناصری و شاهان بعدی قاجار است. بااین حال، بررسی مندرجات اسناد باقی مانده و استخراج داده‌های اندک، اما ارزنده آن‌ها، کمک مؤثری به تدوین زوایایی از تاریخ اجتماعی زنان، خاصه در دوره قاجار می‌نماید.

بر مبنای مفاد اسناد موقوفات، اکثر املاکی که واقفان زن در دوره قاجار در ولایت آمل وقف کرده‌اند، انواع زمین، خانه، دکان و باغ بوده است. واقفان، عمدتاً از طبقات اجتماعی اعیان و اشراف، زمین‌داران، بازاریان و علمای دینی و همسران یا پدران این واقفان، دارای القاب اجتماعی چون بیگ، ملا، میرزا، حاجی، کربلایی، شیخ، آقا و آقابزرگ بوده‌اند. مصارف و کاربرد عمده موقوفات زنان، ولایت آمل، عزاداری ائمه اطهار (ع)، خاصه امام حسین (ع) و مصارف خیرخواهانه و عام‌المنفعه مانند کمک به فقرا و نیازمندان، حمایت از مدارس و طلاب علوم دینی، تهیه کتب علوم دینی است. نوع و درصد مصارف موقوفات زنان، مبین جایگاه بالای مذهب در زندگی اجتماعی و فرهنگی زنان آن دوره است. باوجود دشواری قضاوت پیرامون انگیزه‌های واقعی واقفان زن، می‌توان مواردی چون کسب ثواب آخری، کسب اعتبار دنیوی، حفظ املاک از تعرض احتمالی حکومت، جلوگیری از تجزیه و فروش املاک و نیز پیشگیری از بروز اختلاف بین اولاد را در وقف اموالشان مدنظر قرارداد. فضای حاکم بر جامعه به نحوی بوده که زنان، اندیشه‌ها و روحیات زنانه‌شان را در موقوفات به ندرت دخالت داده‌اند. اسناد موقوفات زنان به وقف برای عزاداری و کمک به فقرا و نیازمندان اشاره دارد، اما کمتر خانمی تصریح می‌کند که موقوفه‌اش خاص زنان باشد.

مندرجات اسناد موقوفات این زنان، افزون بر کمک ارزنده به بازنمایی تاریخ اجتماعی و فرهنگی زنان، از حیث ارائه داده‌های مفید و ارزنده برای تدوین تاریخ اقتصادی این ولایت در دوره قاجار از اهمیت ویژه‌ای برخوردار هستند. این اسناد، با ارائه اطلاعات درخور پیرامون مواردی چون جایگاه اراضی کشاورزی در زندگی اقتصادی مردم، واحدهای اندازه‌گیری زمین، برخی لوازم زندگی مورد استفاده مردمان آن روزگار، چگونگی پذیرایی در مراسم، موقعیت برخی گروه‌ها و اقشار اجتماعی، نام روستاها و محله‌های قدیمی شهرها، اسامی و موقعیت مکانی برخی مساجد، کمک شایسته‌ای به بازسازی تاریخ اجتماعی و اقتصادی این ولایت می‌نماید.

منابع

۱. آدمیت، فریدون. (۱۳۸۵). اندیشه ترقی و حکومت قانون عصر سپهسالار. تهران: خوارزمی.
۲. اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان. (۱۳۶۳). المائر والاثار (چهل سال تاریخ ایران). ج ۱. به‌کوشش ایرج افشار. تهران: اساطیر.
۳. الگار، حامد. (۱۳۵۹). نقش روحانیت پیشرو در جنبش مشروطیت. تهران: توس.
۴. خورموجی، محمدجعفر. (۱۳۶۳). حقایق الاخبار ناصری. تهران: نی.
۵. دوسرسی، کنت. (۱۳۶۲). ایران در ۱۸۳۹-۱۸۴۰م. ترجمه احسان اشراقی. تهران: دانشگاهی.
۶. رضایی، امید. (۱۳۹۰). درآمدی بر اسناد شرعی دوره قاجاریه. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۷. رنه دالمانی، هانری. (۱۳۳۵). سفرنامه از خراسان تا بختیاری. ترجمه فره‌وشی (مترجم همایون). تهران: ابن‌سینا-امیرکبیر.
۸. ریاحی سامانی، نادر. (۱۳۸۷). «تحول نهاد وقف». مجموعه مقالات همایش بین‌المللی وقف و تمدن اسلامی. ج ۳. تهران: اسوه، ۴۱۲-۳۶۹.

۹. شاه‌حسینی، پروانه. (۱۳۷۵). «وقف‌شناسی جغرافیایی ولایت تهران؛ دوره‌های قاجار و پهلوی». تحقیقات جغرافیایی. (شماره ۴۲)، ۱۱۷-۱۳۳.
۱۰. شریعتی، نائله، و همکاران. (۱۴۰۰). «تأثیر فقه شیعه بر جایگاه زنان در نظام خانواده عصر قاجار (از آغاز تا مشروطیت ۱۳۲۴-۱۲۱۰ق/ ۱۷۰۱-۱۹۷۱م)». تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام. (شماره ۲۸)، ۱۰۵-۱۳۰.
۱۱. شیروودی، مرتضی. (۱۳۸۴). «نقش اجتماعی-سیاسی زنان در جامعه معاصر ایرانی». زن در توسعه و سیاست. (شماره ۱۲)، ۷۵-۹۳.
۱۲. لمبتون، آن. ک. (۱۳۸۸). «وقف در ایران». ترجمه احمد نوایی. مشکوه. (شماره ۱)، ۷۷-۹۵.
۱۳. مستوفی، عبدالله. (۱۳۸۴). شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه. تهران: زوار.
۱۴. فلاندن، اوژن. (۱۳۲۴). سفرنامه اوژن فلاندن به ایران. ترجمه حسین نورصادقی. اصفهان: اشراقی.
۱۵. ملک‌م، سرجان. (بی‌تا). تاریخ ایران. تهران: کتابفروشی سعدی.

اسناد

پرونده الکترونیک موقوفات در سامانه جامع موقوفات و بقاع متبرکه سازمان اوقاف و امور خیریه

کلاس ۲۲/ح، کلاس ۲۳/ف، کلاس ۲۸/م، کلاس ۱۲/ب، کلاس ۵/۲، کلاس ۱/ب، کلاس ۲/ر، کلاس ۵/۵، کلاس ۹/ب، کلاس ۱۳/ک، کلاس ۷/ب، کلاس ۸/ب، کلاس ۱/ش، کلاس ۲/ف، کلاس ۵۲/ت، کلاس ۱۰/خ، کلاس ۳۷۳/م، کلاس ۲۶/ک، کلاس ۲۱/ب، کلاس ۱۳/ر، کلاس ۷/خ، کلاس ۲۲/ف، کلاس ۱۸/ش، کلاس ۲/پ، کلاس ۱۵/س، کلاس ۱۱۳/الف، کلاس ۱/ق، کلاس ۲۰/ت، کلاس ۱۱/ت، کلاس ۲۵/س، کلاس ۲/خ، کلاس ۱۸/ف، کلاس ۶۱/ب، کلاس ۳۷/ع، کلاس ۲۶/الف، کلاس ۶/گ، کلاس ۳۵/س، کلاس ۱۴۳/الف، کلاس ۵/گ، کلاس ۵۴/س، کلاس ۸/ج، کلاس ۱۱/ز، کلاس ۱۱/ف، کلاس ۹/گ، کلاس ۳/ز، کلاس ۴/ش، کلاس ۳۹/ن، کلاس ۸۵/ح، کلاس ۳۳/ک، کلاس ۲۴/ب، کلاس ۱۱/ج، کلاس ۵/ز، کلاس ۳۳/ب، کلاس ۱۸/ل.